

VARIAȚIE DE GEN ȘI DE CLASĂ FLEXIONARĂ ÎN ROMÂNA VECHĂ

VARIATION DE GENRE ET DE CLASSE FLEXIONNELLE EN ROUMAIN ANCIEN

(Résumé)

Conçu comme une étude de corpus, cet article propose les objectifs suivants: (1) établir les riches variations flexionnelles qui caractérisent la morphologie du nom en roumain ancien; (2) comparer ces variations à celles du roumain moderne; (3) établir les tendances d'évolution en roumain ancien; (4) analyser les caractéristiques du roumain qui découlent de ces variations.

Mots-clés: roumain ancien, analyse de corpus, flexion nominale, imprédictibilité des classes de genre, variation flexionnelle.

1. Variația de gen. Preliminarii

Impredictibilitatea clasei de gen este una dintre trăsăturile esențiale ale genului românesc (Maiden 2011: 166). Niciuna, sau aproape niciuna, dintre desinențele asociate genului românesc, pentru singular sau pentru plural, nu aparține unui singur gen.

Dacă avem în vedere desinențele **actuale** de plural, așa cum le percepe vorbitorul actual ca fiind mărci ale pluralului, se constată că „-i” este desinența de plural cu cea mai mare extindere, fiind selectată de substantive aparținând tuturor genurilor; „-e” apare la feminine și neutre; „-uri” apare la neutre și, cu funcție lexicală specială, și la feminine. Singura desinență de plural specifică unui singur gen este „-le”, apărând la o subclasă de feminine fonologic circumscrișă. Dacă avem în vedere desinențele de singular, ajungem la aceeași observație: „-ă”, deși este desinență predilectă pentru singularul femininelor, apare și la masculinile personale; „-e” apare la masculine, feminine și neutre; „u/ū/Ø” apare la masculine și neutre.

Dacă avem în vedere desinențele **istorice** de plural, varietatea de desinențe se reduce la două („-i” și „-e”), în sensul că: (i) desinența feminină

„-le” încorporează, la origine, un „-e”; (ii) desinența de neutru „-uri” încorporează, la origine, un „-e” („-ur-e”), înlocuit, ulterior, prin „-i” (pentru natura bimorfematică a lui „ur-e”//„ur-i”, vezi Maiden 2014); (iii) desinența „-i” de neutru (tipul *studiu–studii, consiliu–consilii*) se „sprijină” pe un mai vechi „e”, acomodată la „i” în cazul unui radical terminat în vocală prepalatală. În interpretarea cu numai două desinențe de plural, impredictibilitatea este și mai mare.

Drept consecință, în întreaga istorie a limbii române, desinențele de plural au pus probleme de concurență și de productivitate (concurența „-e” vs „-i”, la feminine, și concurența „-e” vs „-uri”, la neutre și la feminine). Aici găsim și explicațiile pentru frecvențele oscilații de gen și pentru variațiile între subclasele de gen, oscilații regăsite în întreaga istorie a limbii române.

Variația de gen caracterizează, în primul rând, împrumuturile, care, în procesul adaptării la noul sistem, variază între un gen și altul. Presiunea formei de gen din limba de origine, asemănarea de formă cu tipare autohtone și nu, în ultimul rând, randamentul clasei care îl primește, toate sunt responsabile pentru acceptarea împrumutului într-o anumită clasă, dar și pentru variația de la o clasă la alta. Pentru majoritatea împrumuturilor, este extrem de relevantă oscilația masculin – neutru, respectiv feminin – neutru, cu fixarea la neutru, clasă care, neexistând în multe dintre limbile de origine, indică, pe de o parte, o schimbare flexionară profundă, iar, pe de altă parte, vitalitatea clasei a 3-a (a neutrelor) în care se încadrează.

2. Concurența între genuri

Sunt împrumuturi care au „îmbrăcat” forme din toate genurile; vezi *elefant* care, până a se fixa la masculin, a circulat și cu forme de feminin (*lefantă*_{F.SG.}, A.1620: 32^v; *lefante*_{F.PL}, A.1620: 33^r), și de neutru (*elefanturi*_{N.PL}, CDicț.1691–97: 42). Și substantive din fondul vechi au trecut prin toate genurile; vezi *gruma(d)z – gruma(d)zi*_{M.PL}, CC².1581: 22 ocurențe, PO.1582: 8 ocurențe, CazV.1643: 8 oc., DVS.1682: 25 oc., CDicț.1691–97: 23 oc.), alături de forme de feminin (*grumază*, Cron.1689: 229; *grumadza*_{F.SG.DET} *apud* Chivu 2015: 255) și de forme de feminin sau de neutru plural: *grumaze*_{F//N.PL}? BB.1688: 177/30, *grumadzălor*, CDicț.1691–97: 270).

2.1 Variația feminin – neutru

Poate fi urmărită în întreaga istorie a limbii române.

În româna veche, în textele traduse, variații de tipul: *osândă*_F (CC¹.1567: 156^r) vs *osându*_{M//N} (CV.1563–83: 22^v); *trudă*_F (CC².1581: 26/27) vs *trudu*_{M//N} (CV.1563–83: 22^v; CP¹.1577: 151^r, 205^v) au fost puse pe seama calchierii formei non-feminine din slavă (Densusianu [1938]1961: 93). Același tip de variație apare, însă, și la alte exemple¹, precum: *buriană*_F – *burian*_N (< bg.,

¹ Uneori, diferența de gen se asociază cu o diferență semantică, trimițând la alt substantiv: *catargă*_F ‘galeră’ (Cron.1689: 149, 236) vs *catarg*_{N//M} ‘stâlp vertical pe o navă’ (CDicț.1691–97: 299, 414).

sb.; SVI.~1670: 176^v); *grăunță*_F (< lat.) (CC².1581: 276/32; Ev.1642: 124) vs *grăunț*_N – *e* (CT.1560–61: 214^r; Ev.1642: 179); *roadă*_F (< sl.) (Ev.1642: 3; DVS.1682: III^r, 10^v, 52^r, 57^r) vs *rod* – *roduri*_N (CC².1581: 299/26, 300/11; DVS.1682: 205^r); *tabără*_F (< sl.) (A.1620: 4^r–13 ocurențe) vs *tabăr*_N (A.1620: 48^r).¹

În cazul împrumuturilor, sunt curente variațiile: *eresă*_F (CV.1563–83: 51^v, MC.1620: 95^r, 65^r; SVI.~1670: 168^v), formă generală în DVS.1682, vs *eres*_N – *eresuri* (CV.1563–83: 29^v; MC.1620: 67^r); *comită*_F (FN.1693–704: 44) vs *comit*_N (MC.1620: 76^v) – *comituri*_N (DPar.1683: III/133^r); *eclipsă*_F vs *eclipsuri*_N (FN.1693–704: 23), *eclipsisuri* (FN.1693–704: 68, 69); *scandală*_F (MC.1620: 97^v; PA.~1630: 59; Ev.1642: 238; DPar.1683: III/47^v) vs *scandal*_N – *scandale* (AD.1722–5: 91^r).

În alte cazuri, variația are legătură cu clasa gramaticală (vezi supinul substantivizat variind între forma de feminin și cea de neutru) ((1a, b) vs (1c); în PO.1582, apar 12 forme *răsărită*_F și 5 forme *răsărit*_N; Dragomirescu 2016: 251).

- (1) a. *ei mergea către răsărită* (PO.1582: 38)
 b. *partea de către răsărita soarelui* (PO.1582: 40)
 c. *cătră partea răsăritului* (PO.1582: 195)

Ulterior, în româna modernă, s-a impus una dintre forme: femininul, în cazurile *cometă*, *osândă*, *trudă*, neutru, în cazurile *eres*, *scandal*, și tot neutru, în cazul supinului substantivizat *răsărit*.

2.2. Variația masculin – neutru

Întreaga istorie a limbii române² oferă exemple de acest tip.

Pentru româna veche, formele de gen cele mai oscilante privesc substantivele *veac* și *câmp*, al căror plural variaza între *veaci*, formă de masculin, și *veacuri*, formă de neutru, respectiv, între *câmpi*, formă de masculin, și *câmpuri*, formă de neutru. În ambele cazuri, forma de masculin este etimologică: *câmpi* (< lat. CAMPI, și *veaci* (< vs.)). În ambele situații, în româna modernă s-a impus forma de neutru. Forma de masculin *veaci(i)* se conservă și astăzi în formule religioase fixe: *în veci*, *în vecii vecilor*, iar forma *câmpi(i)*, în locuțiuni verbale (*a bate câmpii*, *a-și lua câmpii*).

Dar și alte substantive cunosc acest tip de variație: *arginți* (CT.1560–61: 66^v) vs *arginture* (CT.1560–61: 42^v); *clești* (DVS.1682: 95^r) vs *cleșturi* (DVS.1682: 55^v); *crini* (CDicț.1691–97: 287) vs *crinure*, *crinuri* (Ev.1642: 91; DVS.1682: 140^r); *lați* (1497–507, *apud* Mihăilă 1974: 115) vs *lațuri* (CC².1581: 26/9); *obradzi* (DVS.1682: 120^v) vs *obraz*//*obrazuri* (DVS.1682: 24^r; CDicț.1691–97: 217); *silogismi* (SVI.~1670: 227^r) vs *silogisme*//*silogismuri*

¹ Pentru variația de gen în româna veche, vezi și Frâncu 2009: 23–25; 250–254.

² Pentru situația din româna actuală, vezi Croitor 2015.

(DVS.1682: 79^r, 30^r); *stâlpi* (PO.1582: 222) vs *stâlpuri//stâlpure* (PO.1582: 220); *trandafiri* (CDicț.1691–97: 442) vs *trandafiruri* (CDicț.1691–97: 441) etc.

2.3. Variația masculin – feminin

Fenomenul este mai restrâns, afectând un număr mai mic de substantive. Caracterizează:

(i) formele substantivului **marmură**, cu variații precum: **marmure – marmuri**, paradigmă de masculin („*stâlpii și marmurii*”_{M.PL}, DVS.1682: 96^r), vs **marmure//marmură**, forme de feminin („*marmuri frumoase*”_{F.PL}, Mărg.1691: 20^r; *marmură*”_{F.SG}, Mărg.1691: 2^v, CDicț.1691–97: 301) vs *marmure*, formă ambiguă de _{M//N.SG} (*vreun marmure*”_{M/N.SG}, *acel marmure*”_{M/N.SG}, PA.~1630: 358, *un marmure alb*, Cron.1689: 98; *marmur*”_{M/N.SG}, NT.1648: 316^v);

(ii) formele substantivului *plămân*, care variază între femininele *plămână//plumonă*”_{F.SG} (Dicț.1650 (*apud* Chivu 2015: 255); DPV.1673: 41, 44; CDicț.1691–97: 416), *plumânile*”_{F//N.PL} (CDicț.1691–97: 389) și formele masculinului *plămân – plămânil/plomuni* (*apud* Chivu 2015: 256).

În româna modernă, s-au impus masculinul, pentru *plămân*, și femininul, pentru *marmură*.

3. Subclase flexionare de gen. Variația între subclase

3.1. Observații pe marginea subclaselor flexionare de gen

În interiorul claselor de gen, subclasele flexionare se stabilesc pe baza **desinențelor de plural**. Pentru masculine, care au o singură desinență de plural, nu există subclase flexionare. În cadrul femininelor și al neutrelor, care cunosc mai multe desinențe de plural, se stabilesc subclase, în funcție de selecția uneia sau a alteia dintre desinențe („-e” vs „-i”, la feminine, „-e” vs „-uri”, la neutre, și „-e”/ „-i” vs „-uri”, la feminine).

Alte subclase de flexiune se stabilesc în funcție de desinențele **distincte de singular**. Astfel, în interiorul clasei masculinelor, se stabilesc trei subclase, după cum se selectează, pentru singular „-e”, sau „-ă”, sau altă desinență (Ø, -u (vocalic sau semivocalic)). Subclasa substantivelor masculine cu singularul în „-ă” privește numai animatele (*tată, popă*), iar, numeric, este nesemnificativă (facem abstracție de aceasta).

În interiorul femininelor, se disting cele cu „-ă” la sg., vs cele cu „-e” la sg. (*casă* vs *carte*), iar, în cazul femininelor cu „-e” la singular, se distinge între „-e” vs „-ie” (în hiat) (*carte* vs *gingie*). În interiorul neutrelor, neutrele în „-e” sunt puțin numeroase și se caracterizează prin invariabilitate (facem abstracție și de ele). Pentru celelalte neutre, criteriul desinențelor distincte de sg. nu are relevanță, dată fiind caracteristica acestora de a fi predictibile, în funcție de finala radicalului: radicalele neutre terminate în *muta cum liquida* selectează pe „-u” silabic (*lucru, astru*); radicalele cu finală vocalică selectează un „-u” semivocalic (*tablou, birou, râu, frâu*); radicalele cu finală consoană simplă

selectează Ø, realizat fonetic, în funcție de vechime și de grai, ca „-u” non-silabic sau chiar ca „-u” silabic (*deget(u)*, *picioar(u)*, *scaun(u)*). Ca atare, criteriul desinențelor distincte (și nepredictibile) de sg. funcționează pentru masculine („-e” vs C//Cu¹) și pentru feminine („-ă” vs „-e”; „-e” vs „-ie” (în hiat)).

3.2. Subclase în funcție de desinențele pluralului

3.2.1. Concurența „-e” vs „-i” pentru feminine

Exceptând substantivele feminine cu singularul în „-e” (cu plural predictibil, totdeauna „-i”; tipul *carte – cărți*), selecția „-e” sau „-i” este impredictibilă. Semnele cele mai clare ale impredictibilității sunt: (i) situațiile de variație liberă a celor două desinențe (vezi variația liberă din limba veche (2a–j)); (ii) trecerea, de la o etapă la alta de limbă, la alt tipar desinențial (3a–d).

- (2) a. PL. *beseade* ‘convorbiri’ (CC¹.1567: 270^v) // *besedzi* (PO.1582: 189)
 b. PL. *colibe* (DVS.1682–86: 71^r) // *colibi* (CC².1581: 144/34)
 c. PL. *haine* (FD.1592–604: 474^v) // *hăini* (FD.1592–604: 615^r)
 d. PL. *lacrăme* (CT.1560–61: 88^v) // *lacrămi* (CV.1563–83: 9^v)
 e. PL. *l(e)afe* (DÎ.1599–600: XXIX) // *lefi* (DÎ.1594: CI)
 f. PL. *lingure* (DÎ.1588: LXXIIb) // *linguri* (PO.1582: 191)
 g. PL. *năpaste* (CT.1560–61: 9^r) // *năpăști* (CT.1560–61: 171), *năpasti* (CV.1563–83: 10^r)
 h. PL. *rădăcine* (CazV.1643: 8^v) // *rădăcini* (CDict.1691–97: 99)
 i. PL. *scârbe* (CT.1560–61: 75^r) // *scârbi* (CV.1563–83: 70^r)
 j. pl. *tre(a)be* (DÎ.1593: XCII) // *trebi* (CLM.1700–50: 288^v)
- (3) a. OR²: *boale* (CT.1560–61: 79^v); *greșale* (CT.1560–61: 10^r); *groape* (CT.1560–61); *nunte* (CT.1560–61: 16^v); *omide* (CS_I.1601–619: 1^v); *porunce* (CC¹.1567: 231^v); *prăjine* (PO.1582: 203); *rane* (CT.1560–61: 73^r); *roate* (PO.1582: 168); *săgete* (CS_V.1590–602: 39^v); *talpe* (PO.1582: 193); derivatele cu sufixul „-eală³”: *greșale* (CT.1560–61: 10^r), *porâncele* (CS_{XII}. 1608: 99^r), *tocmeale* (CT.1560–61: 32^r)
 b. MR standard: *boli*, *greșeli*, *gropi*, *nunți*, *porunci*, *prăjini*, *răni*, *roți*, *tălpi*, *greșeli*, *porunceli*, *tocmeli*
 c. OR: *pietri* (formă generală în CT.1560–61, CC¹.1557, CC².1581)
 d. MR standard: *pietre*

¹ C semnifică o consoană, iar Cu, o consoană urmată de „u”.

² OR, siglă pentru româna veche, iar MR, pentru româna modernă.

De observat că, în mod curent, schimbarea tipului de desinență s-a produs dinspre desinența etimologică „-e” spre „-i” (3a, b); mult mai rar, s-a produs în sens opus (3c, d).

În situațiile de concurență între desinențe ale aceluiași gen, româna, încă din limba veche, are și capacitatea de diversificare lexicală¹ a substantivului (vezi *bucate* ‘feluri de mâncare; recoltă de grâne’ (4a, b) vs *bucăți* ‘parte tăiată, fragment’ (4c, d)).

- (4) a. *să nu mâncămu **bucate** în toate chipure* (CC².1581: 50/7)
 b. *după potopu au fost de toate **bucatele*** (CC².1581: 51/10)
 c. *șaptezeci și șase de **bucăți** caragiu* (DÎ.1600: XXXV)
 d. *dentr-aceale **bucăți*** (PA.1630: 360)

3.2.2. Condiții de selecție a desinențelor de plural pentru neutre. Concurența „-e” vs „-uri”

Apartenența la o clasă sau alta („-e” sau „-uri”) este imprevizibilă², nefiind determinată nici fonologic, nici etimologic. Și deși unele mici preferințe de selecție sunt general românești, fiind prezente încă de la primele texte ale secolului al XVI-lea (predilecția lui „-uri” pentru radicalele monosilabice/oxitone), totuși nu există reguli stricte. Astfel că în aceleași condiții fonologice (aceleași număr de silabe ale radicalului și aceeași finală de radical) sunt selectate și „-e”, și „-uri”; vezi, pentru româna veche, următoarele radicale polisilabice în DÎ: *iosag-uri, răspuns-uri, ținut-uri, venit-uri, zapis-uri*; vezi aceeași finală de radical în: *veșmânt-veșminte* (DÎ.1588: LXXII) vs *pământ-pământuri* (DÎ.1597–600: XVI).

Pentru întreaga istorie a limbii române, trebuie remarcată și o preferință a împrumutului de a se încadra în clasa neutrelor cu „-uri”, preferință manifestată clar încă din secolul al XVII-lea, odată cu începutul pătrunderii fondului neologic; vezi *miracuri* (DVS.1682: 94^r); *casteluri, cfartiluri, eclipsuri//eclipsisuri, gabineturi, influșuri, progresuri, reghimenturi, tractaturi* (FN.1693: 135, 40, 87, 125, 87, 97, 124 etc.). Legătura cu împrumutul este atât de puternică, încât, uneori, se încalcă chiar și restricția generală a caracteristicii neutrelor de a primi numai inanimate (*elefanturi*, CDicț.1691–97: 42; *leoparduri*, DVS.1682: 79^r; *vasiliscuri* ‘animale din basme’ (DVS.1682: 79^r); *țentaurisuri*, CDicț.1691–97: 484).

În ciuda acestor vagi preferințe, de număr de silabe, de strat etimologic, de istorie lexicală, imprevizibilitatea morfofonologică a celor două desinențe este regula generală, ceea ce explică și posibilitatea concurenței lor, regăsită

¹ Pentru utilizarea formelor diferite de gen în vederea obținerii, în româna modernă, a distincțiilor lexicale, vezi Avram 2005: 12–38.

² Pentru concurența „-e” – „-uri” în româna modernă, vezi Pană Dindelegan 2015: 426–429.

în întreaga istorie a limbii române; pentru limba veche, vezi exemplele de sub (5a–i).

- (5) a. *belciugure* (PO.1582: 191) vs *belciuge* (PO.1582: 194)
 b. *boaceturi* (DVS.1682–86: 152^v) vs *boacete* (DVS.1682–86: 47^r)
 c. *giurământuri* (CazV.1643: 277^v) vs *giurămence* (CazV.1643: 376^v)
 d. *mădulariuri* (CDicț.1691–97: 544) vs *mădulare* (Mărg.1691: 45^r)
 e. *mărgăritariuri* (CDicț.1691–97: 525) vs *mărgăritare* (Mărg.1691: 1^r)
 f. *mormânturi* (Ev.1642: 38) vs *morminte* (Ev.1642: 164)
 g. *orașuri* (CDicț.1691–97: 19) vs *orașe* (CDicț.1691–97: 35)
 h. *spicuri* (CDicț.1691–97: 479) vs *spice* (CDicț.1691–97: 479)
 i. *tuneture* (PO.1582: 155–6) vs *tunete* (PO.1582: 155)

3.2.3. Concurența „-e” vs „-uri” la feminine

Pentru româna modernă¹, selecția desinenței „-uri” la feminine apare în două ipostaze (Avram 2003–4): fie, rar, în variație liberă cu „-e” sau „-i” (*lipse – lipsuri, trebi – treburi, vremi – vremuri*), fie, mai des, cu o diferență de sens, în raport cu singularul, adăugând, suplimentar, o valoare denotativă (‘sorturi, varietăți dintr-o anumită materie’; *alămuri, cărnuri, cerneluri, făinuri, ierbururi, mătăsuri*) sau o valoare conotativă depreciativă (*delicatețuri, gentilețuri, politețuri, străinățățuri, tandrețuri*).

În prima ipostază, a variației libere (PL. *trebi – treburi*), morfemul „-uri” funcționează exclusiv gramatical (desinențial); în ipostaza a doua, a diferenței de sens (*dulceață – dulcețuri*), „-uri” îndeplinește, simultan, două funcții: are semnificație gramaticală, ca marcă de plural a unei clase restrânse de feminine, și, suplimentar, are semnificație lexicală², funcționând ca sufix de convertire a masivelor în numărabile (noile formații se specializează pentru a indica ‘sorturi/ varietăți’).

Distincția „gramatical” (6) vs „gramatical” + „lexical” (7) este prezentă încă din limba veche³. De remarcat, însă, că funcția strict gramaticală este rară în limba veche și că funcția suplimentară, lexicală, apare târziu, de-abia în secolul al XVII-lea, prima atestare fiind fixată în A.1620 (Frâncu 1982: 199).

¹ Pentru concurența „-e” vs „-uri” în româna modernă, în cazul femininelor, vezi Pană Dindelegan 2015: 425–26; Maiden 2015: 44–45.

² În Maiden 2015: 45, se vorbește de funcția nouă a lui „-uri, mai degrabă „derivațională” decât gramaticală; vezi și ideea de „plurale lexicale”.

³ La exemplele (5), trebuie adăugat și pluralul *mânuri* (în Gheție, Mareș 1974: 223–224, se admite posibilitatea ca, în limba secolului al XVI-lea, să fi circulat, în zona Transilvaniei de nord, și pluralul *mânuri*, formă care este atestată și astăzi în Maramureș și în alte câteva puncte din Transilvania (TDR: 332, 372).

- (6) a. *creangure, creanguri* (PO.1582: 192) vs *crange (crăngi)* (CDicț.1691–97: 211)
 b. *nălucure* (Ev.1642: 353) vs *năluce* (Cron.1683: 369)
 c. *povăruri* (CDicț.1691–97: 108) vs *povări* (CDicț.1691–97: 253)
 d. *țăruri* (CDicț.1691–97: 449) vs *țări* (CDicț.1691–97: 143)
 e. *treapture* (CC².1581: 345/22) vs *treapte* (PO.1582: 181)
- (7) *cărnuri* (A.1620: 24^v), *dulcețuri* (CBuc.1749: 57ⁱ), *erburi* (Cron.1689: 4), *mătășuri* (CDicț.1691–97: 136), *sălături* (CDicț.1691–97: 10), *zoiuri* (CDicț.1591–97: 493), *unsoruri* (CDicț.1691–97: 321)

3.3. Subclase în funcție de desinențele singularului

3.3.1. Masculinele cu „-e” la singular; concurența „-e” vs Ø

În întreaga istorie a limbii române, se înregistrează concurența între tiparul masculin cu „-e” la singular (tipul *frate*) și cel terminat în consoană sau C(u) (tipul *pom//pomu*) și treceri de la o subclasă la alta.¹

Există substantive care, în MR, se impun cu forma „-e”, dar care au circulat, în OR, cu desinență Ø (8), iar altele, care se impun în MR cu desinența Ø, au circulat, în OR, cu formă de singular în „-e” (9); pentru unele dintre ele (*fagur-e, mărăcine-mărăcin, nastur-nasture, pântec-e, strugur-e*), variația continuă și astăzi în limba populară și în graiuri, deși DOOM² recomandă o formă unică.

- (8) Forma *fagur* (SG.), etimologică (< **favulus*), apare frecvent în OR (CT.1560–61: 179^v; CC¹.1567: 35^v; CC².1581: 241/23; Ev.1642: 231; CDicț.1691–97: 108).

Forma *ghimp* (SG.) este, de asemenea, frecventă în OR (FN.1693–704: 46; CDicț.1691–97: 463; CazV.1643: 105^r; FN.1693–704: 46; AD.1722–25: 87^v).

Forma *mărăcin* (SG.) apare în OR (CT.1560–61: 106^r, 229^r; CDicț.1591–97: 60, 440) în variație cu *mărăcine* (CDicț.1591–97: 7 ocurențe).

Forma *nastur* este înregistrată în PO.1582: 199.

Pântec-i (M.), formă analogică (CC².1581: 61/25; CDicț.1691–97: 159), circulă paralel cu forma etimologică *pântece* (SG./PL.) (< PANTĪCEM).

Variația *sâmbur* (CDicț.1691–97: 450) – *sâmbure* (< SUMBOLA; CDicț.1691–97: 332) este curentă în limba veche.

Forma *strugur* este frecventă în limba veche (CP¹.1577: 292^r, 292^r; CC².1581: 25/33); apare alături de *strugure* (vezi lista numelor de plante din ACAR, *apud* Chivu 2015: 181).

¹ Pentru poziția tiparului masculin cu singularul în „-e”, în româna modernă, vezi Pană Dindelegan 2008.

(9) Forma etimologică *berbeace* (< BERBEX, -CIS) este curentă în OR (CS_{IX}.1580–91: 8^r; PO.1582 – 10 ocurențe; CDicț.1691–97: 5 ocurențe). Forma *taure/taore*, analogică (< TAURUS), apare frecvent în OR (PO.1582: 131; BB.1688: 54).

3.3.2. Femininele cu „-e” la singular; concurența „-e” vs „-ă”

În istoria limbii române, numeroase substantive feminine aparținând declinării a 3-a trec la declinarea în „-ă”, fie că este vorba de substantive moștenite (*arama, falce, grindine, lature, lindine, secere, soarte*), fie că sunt cuvinte de origine slavă (*livade, năpaste, peștere*). Mult mai rar, se impune și forma declinării a 3-a; vezi *mătase*.

- Forma etimologică *arama* (SG.) (< **aramen* < AERAMEN¹), înregistrată frecvent în OR (CC².1581 – 6 ocurențe; PO.1582: 30 de ocurențe), lasă locul, spre sfârșitul perioadei vechi, formei *aramă* (în CDicț.1691–97: 40 de ocurențe); în româna modernă, se impune declinarea I.

- Forma etimologică *falce* (< lat. *FALCEM*; *1 falce*, DÎ.1588: LXXII; *o falce*, DRH.A.1626: XIX, DRH.B.1627: XXI, *falcea*, DRH.B.1631: XXIII) concurează cu forma refăcută *falcă*; în româna modernă standard, se impune forma declinării I.

- Forma etimologică *grindine* (< lat. *GRINDĪNEM*), prezentă frecvent în OR (CP¹.1577: 5 ocurențe; PO.1582: 13 ocurențe; CS_{II}.1609–18: o ocurență), lasă locul formei *grindină*.

- Formele *lature, laturea* sunt frecvente în OR (CC².1581: 9 ocurențe; formă generală în Ev.1642; CDicț.1691–97: 482); la începutul secolului al XX-lea, se constată oscilația cu forma în „-ă” (SILR: 421); în româna modernă standard, se impune forma în „-ă”.

- Forma *marmure*, frecventă în OR (are atestări încă din 1467, din textele slavone (*apud* Nestorescu 2006); vezi și CS_{VI}.1590–602: 58^r; DPar.1682: 41^r; DVS.1682: 180^r), este concurată, încă de atunci, de forma *marmură*² (A.1620: 39^r); în româna modernă standard, se impune forma cu „-ă”.

- Forma etimologică *secere* (SG.) din OR (CT.1560–61 189^v) va fi înlocuită, în MR, de forma analogică de declinarea I *seceră*.

- Forma etimologică *soarte* (SG.) este curentă în limba veche (CP¹.1577: 151^v; CC².1581: 448/4) și se păstrează mult timp în limbă; în româna modernă standard, se impune forma declinării I.

O variație asemănătoare apare și la substantive nelatinești.

- Formele *livade, livadea* (SG.) (< gr., sl.), frecvente în OR (CDicț.1691–97: 271, 403), variază încă din OR cu *livadă* (CDicț.1691–97: 157, DVS.1682:

¹ Pentru etimologii, vezi Ciorănescu 2002.

² Substantivul în discuție prezintă și variație de gen cu masculinul//neutru.

236^v, Mărg.1691: 163^v; vezi și lista de plante din ACar., *apud* Chivu 2015; 182; în româna modernă standard, se impune forma declinării I.

- Forma *năpaste* (sg.) (< vsl.), atestată frecvent în limba veche (CC².1581: 11 ocurențe), va lăsa locul, în româna modernă standard, formei în „-ă”.

- Forma etimologică *peștere* (sg.) (< vsl.) circulă în OR (CT.1560–1: 211^v, CC².1581: 504/35) în variație liberă cu forma analogică *peșteră* (CT.1560–1: 165^v, CC².1581: 458/3); în MR, va lăsa locul formei analogice.

- În OR, circulau atât *mătasă*, formă etimologică (< METAXA (< gr.)), (DPV.1673: 286, 508, 593; CDicț.1691–97: 2 ocurențe), cât și *mătase*, formă analogică (PO.1582: 87 de ocurențe; CDicț.1691–97: 15 ocurențe); în româna modernă standard, se impune forma analogică *mătase*.

3.3.3. Tipul feminin „i-e” (în hiat) vs „-e” la singular¹; concurența „funie – fune”

Pentru substantive moștenite din latină precum *funie*, *salcie*, textele vechi înregistrează oscilații între formele etimologice cu finala „-e” *fune* (< lat. FŪNIS), *salce* (< lat. SALĪCEM) (*funie*, DÎ.1563–64: II, DÎ.VIIIb: 1592, CP¹.1577: 151^v, 267^v; *funea*, DÎ.1595–96: XIII; PL. *funi(le)*, CP¹.1577: 21^v; CC².1581: 435/27; DVS.1682: 127^v; sg. *salce*, CP¹.1577: 262^v, Ev.1642: 318) și formele cu hiat (în CDicț.1691–97, generale sunt formele *funie*, *funii* – 29 de ocurențe, *salcie* – 3 ocurențe).

Aceeași variație apare și în cazul cuvintelor de origine slavă *prăpastie/propastie*, *zavistie*, care apar atât cu forme în „-e” (sg. *propaste*, CC².1581: 14/7, 17/28, 362/5, 367/11; *propastea*, CC².1581: 212/6, 369/5, 370/1; sg. *zaviste*, FD.1592–604: 492^v), cât și cu forme în hiat (*propastie*, CC².1581: 365/6, *propăstiei*, CC².1581: 239/15, *propastiei*, CC².1581: 379/26).

În româna modernă standard, după tiparul vechi al cuvintelor cu accentuare proparoxitonă ‘*albie*, ‘*așchie*, ‘*frânghie*, ‘*unghie*, s-au impus formele cu hiat *funie*, *prăpastie*, *salcie*; în limbajul popular și dialectal, continuă să apară și astăzi pronunții cu finală simplă în „-e”².

4. Concluzii

– În ansamblul limbilor romanice, româna prezintă mare bogăție de clase și subclase flexionare (date fiind cele trei clase de gen și dată fiind mulțimea de desinențe de plural și de singular).

– Cu foarte mici excepții, româna se caracterizează prin impredictibilitatea claselor de gen în funcție de desinențele de număr (de singular sau de plural).

– Impredictibilitatea desinențelor de gen și de subclasă flexionară explică marea variație de forme privind genul și subclasele de flexiune și explică,

¹ Pentru tiparul feminin cu „i-e” (în hiat), în româna modernă, vezi Pană Dindelegan 2007.

² Regional, în Banat, s-a impus forma de declinare I *salcă* (Ciorănescu 2002: 679).

implicit, numeroasele treceri între genuri și între subclase, variație care caracterizează întreaga istorie a limbii române.

– Fără excepție, variațiile regăsite în româna veche sunt prezente și în româna actuală (se pot urmări în relația standard vs nonstandard, dar apar și în interiorul limbii standard).

– Dintre clasele de gen, clasa neutrelui are, sub aspectul deschiderii față de împrumut, randamentul cel mai mare. Incluziunea în clasa neutrelui a numeroase împrumuturi din limbi care nu cunosc genul neutru indică marea vitalitate a acestei clase de gen în română.

– Pentru subclasele flexionare, se constată următoarele tendințe de evoluție¹: (i) reducerea numerică și ca randament a declinării masculine în „e” la singular, rămasă, astăzi, închisă față de împrumut (tipul *frate*); (ii) întărirea continuă a declinării feminine în „-ă” (declinării I) în defavoarea celei în „-e” (se impun formele *aramă, falcă, grindină, latură, livadă, marmură, năpastă, peșteră, seceră, soartă*); (iii) întărirea tiparului în „-ie” (în hiat: *funie, prăpastie, salcie*), ca subclasă cu randament mare în româna modernă.

SURSE

- A.1620: *Alexandria*, ediție Florentina Zgraon, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2006 [*Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, 11].
- AD.1722–25: Antim Ivireanul, *Didahii*. Ed.: *Opere*, ed. G. Ștrempel, București, Minerva, 1972.
- BB.1688: *Biblia lui Șerban Cantacuzino*, tipărită întâia oară la București în 1688, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988.
- CazV.1643: Varlaam, *Cazania*, ed. J. Byck, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1943.
- CC¹.1567–68: Coresi, *Tâlcul evangheliilor*, ediție critică de Vladimie Drimba, București, Editura Academiei Române, 1998.
- CC².1581: Coresi, *Cartea cu învățătură*, publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, București, Atelierele Grafice Socec, 1914.
- CDicț.1691–97: Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, ediție de Alin-Mihai Gherman, Studiu, note și text, Cluj-Napoca, CLUSIUM, 2001.
- CLM.1700–50: Miron Costin, *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, Editura pentru Literatură și Artă, 1958.

¹ Vezi și Brâncuș 2005.

- CP¹.1577: Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589*, text și indice de Stela Toma, București, Editura Academiei RSR, 1976.
- Cron.1689: *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, ed. G. Ștrempel, 2 vol, București, Editura Minerva, 1998.
- CS.1580–619: *Codex Sturdzanus*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte de Gheorghe Chivu, București, Editura Academiei Române, 1993.
- CT.1560–61: Coresi, *Tetraevanghelul tipărit de Coresi. Brașov 1560–1561*, comparat cu *Evangeliarul lui Radu de la Mănăcești. 1574*, ed. F. Dimitrescu, București, Editura Academiei RSR, 1963.
- CV.1563–83: *Codicele Voronețean*, ed. M. Costinescu, București, Editura Academiei RSR, 1981.
- DÎ: *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, text stabilit și indice de Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Magdalena Ioniță, Alexandru Mareș și Alexandra Roman-Moraru; introducere de Al. Mareș, București, Editura Academiei RSR, 1979.
- DPar.1683: Dosoftei, *Parimiile preste an*, Iași 1683, ediție critică Mădălina Ungureanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012.
- DPV.1673: Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, Ed.: Dosoftei, *Opere*, 1, *Versuri*, ed. N. A. Ursu, Iași, Mitropolia Moldovei și a Sucevei, 1974.
- DVS.1682–86: Dosoftei, *Viața și petrecerea sfinților*, text îngrijit, notă asupra ediției și glosar de Rodica Frențiu, Cluj, Editura Echinox, 2002.
- Ev.1642: *Evangelie învățătoare*, Govora, ediție, studiu introductiv, note și glosar de Alin-Mihai Gherman, București, Editura Academiei Române, 2011.
- FD.1592–604: *Floarea darurilor*, ediție Alexandra Roman Moraru, București, Minerva, 1996 [*Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, 1].
- FN.1693–704: *Foletul Novel. Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu (1693–1704)*, ed. E. Vărtosu, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, 1942.
- Mărg.1691: *Mărgăritare*. Ioan Gură de Aur, *Mărgăritare*, ed. R. Popescu, București, Editura Libra, 2001.
- MC.1620: Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, București, Editura Minerva, 1989.
- PA.~1630: Eustratie Logofătul, *Pravila aleasă*, ediție stabilită de Alin-Mihai Gherman, București, Editura Academiei Române (sub tipar).
- PO.1582: *Palia de la Orăștie*, text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu și Alexandru Gafton, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005.
- SVI.~1670: *Varlaam și Ioasaf*. Ed.: M. Stanciu Istrate, *Reflexe ale medievalității europene în cultura română: Varlaam și Ioasaf în cea mai veche versiune a traducerii lui Udriște Năsturel*, București, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2013.

BIBLIOGRAFIE

- Avram, M., 2003–2004, „Despre desinența **-uri** la substantivele feminine”, în *Studia linguistica et philologica in honorem D. Irimia*, AUI XLIX–L, p. 63–70.
- Avram, M., 2005, *Studii de morfologie a limbii române*, București, Editura Academiei Române.
- Brâncuș, Gr., 1985, „Pluralul femininelor neologice din limba română”, *Studii și cercetări lingvistice*, XXXVI, 3, p. 187–191.
- Brâncuș, Gr., 2005, „Tendențe latine și autohtone la originea unor particularități ale limbii române”, în Pană Dindelegan, G. (coord.), *Limba română. Structură și funcționare*, București, Editura Universității București, p. 697–702.
- Chivu, Gh., 2015, „Terminologia părților corpului în scrieri vechi românești”, în *Vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, București, Editura Academiei Române.
- Ciorănescu, A., 2002, *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, Editura SAECULUM.
- Croitor, B., 2015, „Oscilația între masculin și neutru la unele substantive neologice”, *Limba română*, LXIV, 4, p. 487–497.
- Densusianu, O., [1938] 1961, *Istoria limbii române, vol. II. Secolul al XVI-lea*, ediție îngrijită de Jacques Byck, București, Editura Științifică.
- Diaconescu, P., 1970, *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc*, București, Editura Academiei RSR.
- Dragomirescu, A., 2016, „The supine and the supine construction”, în Pană Dindelegan, G. (ed.), *The Syntax of Old Romanian*, Oxford, Oxford University Press, p. 249–259.
- Frâncu, C., 1982, „Vechimea și difuziunea lexicală a unei inovații comune dialectelor limbii române: desinența **-uri** la pluralul femininelor”, *Limba română*, XXXI, 3, p. 199–212.
- Frâncu, C., 2009, *Gramatica limbii române vechi (1521–1780)*, Iași, Casa editorială Demiurg.
- Ghețic, I., A. Mareș, 1974, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei RSR.
- Maiden, M., 2011, „Morphological persistence”, in Maiden, M., J. C. Smith, and A. Ledgeway (eds), *The Cambridge history of the Romance languages. I. Structures*, Cambridge/New York, Cambridge University Press, p. 155–215.
- Maiden, M., 2014, „Morfologia flexionară a pluralului românesc și așa-zisul «neutru» în limba română și în graiurile românești”, în Sala, M., M., Stanciu Istrate, N., Petuhov (eds), *Lucrările celui de-al cincilea Simpozion internațional de lingvistică*, București, 27–28 septembrie 2013, București, Univers Enciclopedic Gold, p. 32–45.
- Maiden, M., 2015, „The Plural Type *cărnuri* and the Morphological Structure of the Romanian Feminine Noun in Diachrony”, in Pană Dindelegan, G., R. Zafiu,

- A. Dragomirescu, I. Nicula, A. Nicolae, L. Esher (eds.), *Diachronic Variation in Romanian*, Cambridge Scholars Publishing, p. 33–52.
- Mihăilă, Gh., 1974, *Dicționar al limbii române vechi (sfârșitul sec. al X-lea – începutul sec. al XVI-lea)*, București, Editura Enciclopedică Română.
- Nestorescu, V., 2006, *Din viața cuvintelor românești*, București, Editura Academiei Române.
- Pană Dindelegan, G., 2007, „Pe marginea tiparului flexionar feminin *I-E* (în hiat) – *Î* (în diftong): *albie – albii, manie – manii*”, *Analele Universității București. Seria Limba și literatura română*, XLVI, p. 67–75.
- Pană Dindelegan, G., 2008, „Pe marginea tiparelor flexionare de substantive masculine și neutre terminate la singular în *-e*: *frate – frați, nume – nume*”, *Studii și cercetări lingvistice*, LIX, 1, p. 197–210.
- Pană Dindelegan, G., 2015, „Secolul al XX-lea, Substantivul”, în *SILR*, p. 405–448.

SIGLE

- DOOM²: *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, București, Editura Academiei Române, 2005.
- SILR: Chivu, Gh., G. Pană Dindelegan, A. Dragomirescu, I. Nedelcu, I. Nicula (coord.), *Studii de istorie a limbii române. Morfosintaxa limbii literare în secolele al XIX-lea și al XX-lea*, București, Editura Academiei Române, 2015.
- TDR: *Tratat de dialectologie românească*, V. Rusu (coord.), Craiova, Scrisul Românesc, 1984.

Gabriela PANĂ DINDELEGAN
Institutul de Lingvistică al Academiei Române
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, București
Universitatea din București